

Amin Maalouf'tan Zygmunt Bauman'a Göç ve Kimlik*Immigration and Identity from Amin Maalouf to Zygmunt Bauman**Araştırma Makalesi – Research Article***Aziz ŞEKER**Amasya Üniversitesi, Sağlık Kültür ve Spor Daire Bşk.,
shuaziz@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-5634-0221**Emre ÖZCAN**Başkent Üniversitesi, Sosyal Hizmet Programı
emreozcan8747@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-0877-2457**Öz**

Edebiyatçıların ve sosyologların işlediği unsurların başında insan ve toplum gerçekliği gelir. Sosyal problemler, toplumsal değişim süreçleri, ekonomik dönüşümler vb. edebiyatçıların ve sosyologların eğildikleri birçok alanda önemli yer tutar. Edebiyatçıların, sosyologların araştırma verilerinden yararlandıkları gibi, sosyologların da edebiyatçıların yapıtlarından yola çıkarak çözümlenelerde buldukları görülür. Dolayısıyla her iki disiplini iç içe geçiren payda, edebiyatçılar ile sosyologların ortak bir çalışma sahasında eserlerini üretiyor olmalarıdır. Edebiyatçılar cephesinde 21. yüzyılın önde gelen yazarlarından, romanlarının yanı sıra denemeleriyle de kendinden söz ettiren Amin Maalouf; kimlik, göç, savaş, yoksulluk gibi birçok sosyal problemi ele almasıyla örneklendirilebilir. Maalouf, denemelerinde günümüz toplumlarını derinden etkileyen toplumsal olgulara tarihsel bir zeminden edebiyatçı duyarlılığıyla yaklaşır. Sosyologlar içinde ise modernite, *holokaust*, totaliterizm, etik, küreselleşme başlıklarını merkezine alan, yine 21. yüzyılın önemli kuramcılarında Zygmunt Bauman'dan söz edilebilir. Edebiyatın toplumsal yaşamı anlama noktasındaki işlevine de çalışmalarında yer açan Bauman, Maalouf'un kritik ettiği toplumsal gerçekliklerin büyük bir kısmıyla yakından ilişkili sosyolojik üretimlerde bulunmuştur. Her iki yazarın özellikle ötekileştirme ve dışlanma bağlamında göç ve kimlik üzerine ele aldıkları sorunsallar benzer bir felsefi arka plana sahiptir. Kimlik konusunda öne sürdükleri ile göç olgusunu ele alırken insanlık açısından etkilerini masaya yatırdıkları eserlerinde insanlığın geleceği adına bir öngörü de oluştururlar.

Bu çalışmada farklı coğrafyalardan gelen edebiyatçı Maalouf ile sosyolog Bauman'ın göç ve kimlik konusundaki düşüncelerinin karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Bu özelliğiyle çalışmanın, edebiyatçıların ve sosyologların sosyal problemleri kavrayış biçimlerinin benzerliklerine veya farklılıklarına dair geliştirilecek karşılaştırmalı incelemelere katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Amin Maaouf, Zygmunt Bauman, öteki, göç, kimlik.

Abstract

Human and social reality comes first among the subjects that literators and sociologists are interested in. Themes such as social problems, social change processes, and economic transformations have an important place in many fields in which literators and sociologists work. Just as the literators benefit from the research data of sociologists, sociologists also make analyzes based on the works of the literators. Therefore, the denominator that intertwines both disciplines is that literators and sociologists produce their works in a common field of study. Among the literators, Amin Maalouf is the one of the leading writers of the 21st century, who made a name for himself with his essays as well as his novels, can be exemplified by his handling of many social problems such as identity, immigration, war, and poverty. In his essays, Maalouf approaches the social phenomena that deeply affect modern societies, from a historical point of view with a literator sensitivity. On the sociologists' side, Zygmunt Bauman, one of the important theorists of the 21st century, who focuses on the topics of modernity, holocaust,

totalitarianism, ethics, and globalization, can be mentioned. Bauman, who also made room for the function of literature in understanding social life in his works, made sociological productions that closely related to a large part of the social realities that Maalouf criticized. The problematics of both authors on migration and identity in the context of marginalization and exclusion have a similar philosophical background. While discussing the phenomenon of migration with their assertions about identity, they also create a foresight for the future of humanity in their works, where they discuss its effects on the human family.

In this study, while giving place to the thoughts of Maalouf and Bauman, who come from different geographies, on immigration and identity, it is aimed to deal with the rapprochement of a literator and a sociologist without being separated from each other. With this feature, it is thought that the study will contribute to the comparative studies that will be developed on the similarities or differences in the ways of understanding social problems of literators and sociologists.

Keywords: Amin Maaouf, Zygmunt Bauman, other, immigration, identity.

Giriş

Dünya, dijitalleşmenin merkezde olduğu bir tarihsel dönüşümden geçiyor. Geçen yüzyıllar üzerine yapılan tartışmalarda farklı şekillerde toplumsal dönüşümlere dikkat çekildi. Örneğin Avrupa’da 19. yüzyıldaki düşünsel devrimlerin ve sanayileşmenin makro ölçekli etkilerinin yanında modernleşme, toplumsal değişme ve kültürel ilerleme adına önemli gelişmelerin yaşandığını belirtmek gerekir. Öte yandan insanlığı ilerleten bu değişimler 20. yüzyılda yaşanan büyük savaşlarda milyonlarca insanın yok edilmesini ise tam anlamıyla önleyememiştir. Modernitenin insanlığın iyiye doğru ilerleyeceğine dair ileri sürdüğü tezler insanlar, toplumlar ve uluslar arasında ciddi sorunların ortaya çıkmasına da neden oldu. Adornocu bir yaklaşımla “Aydınlanma aklı”nın ürettiği savaş ve *holokaust*’lar, yok edilen ortak değerler, zorbalıklar, şiddet vb. olaylar yeni fedakarlıkların da önünü açtı. Ayrıca bitmek bilmeyen meşruiyet krizlerinin yanı sıra yeni uzlaşma noktaları, sorun çözme mekanizmaları, kolektif birliktelikler ortaya kondu. Çünkü toplumları derinden etkileyen sosyal problemler bütün dünya halklarının hissedebileceği boyutlara ulaşmıştı. Meşruiyetlerin onarılması, refahın adil dağılımı, sosyal adaletin sağlanması, kültürel haklara saygı ve gelecek için yeni bilgelikler ortaya konması gerekiyordu. Bu tablo, şüphesiz “Avrupa’nın krizi” meselesinden anlaşılmaktaydı. Avrupa varoluşunun içinde bulunduğu -sadece ekonomik ve politik anlamda değil; edebiyatta, felsefede, sanatta ve bu bağlamda insan ve toplum yaşantısının bütünündeki- krizinin tarihsel ve kuramsal nedenleri farklı etkenlere dayansa da insan hakları ve demokrasinin güçlendirilmesi, ayrımcılıkla mücadele, kültürel-çoğulculuk gibi argümanlar bu krizin çözümleri olarak görülmekteydi. Birinci Dünya Savaşı’nı takip eden yıllarda Avrupa’yı iyiden iyiye sarmaya başlayan bu krize dikkat çeken Husserl, bunu bilimlerin krizi olarak adlandırsa bile bilimlerin krizini Avrupa insanlığının radikalleşmiş yaşam krizlerine içkin görmekteydi. Husserl’e göre Avrupa’nın krizinin temelinde insan varoluşunun anlamına/anlamsızlığına ilişkin soruları bulanıklaştıran, hatta ortadan kaldıran, insanlığın gerçekte ne olduğuyla ilgilenmeyen pozitif bilimlerin hakimiyeti yatmaktaydı.¹ Günümüzde de mülteci olgusu etrafında ortaya çıkan Avrupa’nın krizinin anlaşılmasının yolu yine Avrupa deneyimini sorgulamaktan geçiyor. Bu noktada yoğun eleştiriler almasına rağmen Avrupa halen küresel barış, sosyal içerme, demokrasi, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi başlıklarda uzlaşımın odağında olmayı ve dünyanın geleceği adına önemli bir model olarak kabul edilmeyi sürdürme çabasıdadır. Bauman’a göre evrensellik, demokrasi ve etik açılarından küresel sorumluluk yerel tasarruf mantığının önüne konulduğunda, muhtemelen geçmişteki maceralarından çok daha büyüklerinin aşılması konusunda Avrupa tüm olumsuzluklara rağmen emsal konuma gelebilir.² Bauman’ın düşüncesini besleyen şey toplumsal-politik mücadelelerin, her türlü iktidar mekanizmasının karşısındaki direnme odaklarının varlığıdır. 21. yüzyılı karakterize eden şey de bu odaklardır. Bauman’ın aktarımı ile 21. yüzyıl “insan hakları için -yani, ilke olarak bizim yaşadığımız türdeki toplumun inançlarına göre, bir birey olarak herhangi bir insanın çabalarıyla üstesinden gelinemeyecek olanlar dışında, her tür kısıtlamanın kaldırılması için- kararlı mücadelelerin verildiği bir çağdır.”³

¹Husserl, 1994.

²Bauman, 2018b, s. 153.

³Bauman, 2015a, s. 236.

Modernitenin izinde halen çözümü bekleyen birçok sorun karşısında dün olduğu gibi bugün de toplumsal mücadelelere omuz verip bedeller ödemeyi göze alan aydınlar, entelektüeller, sanatçılar ve roman yazarları bulunmaktadır. Avrupa anlatısına bağlı olmakla birlikte eleştirilerini dile getiren Bauman ve Maalouf da bunlar arasında yer alıyor. Entelektüel kimlikleri, kendi meslekleri ya da sanat türleriyle ilgili kısmi uğraşının üzerine çıkmalarını sağlarken, onların içinde yaşadıkları zamanın - hakikat, yargı ve beğeni gibi- küresel konularıyla ilgilenmekten de geri durmadıklarını göstermektedir.⁴

Bauman, 1925'te Polonya'da doğduğu anda "öteki" olmanın koşullarıyla karşı karşıya bırakılmış bir bilim insanıdır. Yahudilik konusunda başarılı bir sınav veremeyen Batı dünyasında yüzleştiği problemler Sovyetler Birliğine sığınmasına neden olur. 1968'de doğduğu ülkeden sınır dışı edilerek İsrail'e göç etmesi hayatındaki temel kırılmaları oluşturur. Bu kırılmalar İngiltere'ye yerleşmesine kadar Kanada, ABD ve Avustralya gibi ülkelerdeki yolculuklarıyla devam eder. 20. yüzyılın liberal demokrasi, faşizm ve komünizm arasındaki mücadelesi bir anlamda onun kaderini de tayin ederek yaşam öyküsüyle birlikte sosyolojik çözümlemelerine yol gösterecek kavram setini sunmuştur.⁵ Bu doğrultuda sosyolojinin ilgi alanındaki farklı konularda eserler kaleme aldı. Bu konular postmodernite, kimlik, göç, yoksulluk, *holokaust*, ötekileştirme vb. çalışmalarının genelinde etkisini gösterdi. Özellikle modernite eleştirisini Yahudi soykırımını modernite temelinde kritik ettiği, "Amalfi Sosyoloji ve Sosyal Teori" ödüllü *Modernite ve Holokaust* sosyal bilimler dünyasında büyük yankı uyandırdı. Eseriyle Bauman, *holokaust*'u moderniteden bir sapma değil, aksine modernitenin bir sonucu şeklinde ortaya koydu. Onun nedenini kusursuz bir toplum projesiyle yola çıkan araçsal akılda ve modern bürokraside bularak, onu modern uygarlığın gerekli koşulu olarak çözümlendi. Böylelikle moderniteye ilişkin aydınlanmacı/ilerlemeci anlayışa meydan okudu. Bu meydan okuma, insanlığın önemli trajedilerinden göç, sosyal dışlanma, kimlik, etniste gibi olguların çözümlenmesiyle de kendisini gösterdi.⁶

İslam dünyasını yakından deneyimlemiş Hıristiyan bir yazar olarak Lübnanlı Maalouf, Lübnan'da 1975'e kadar gazetecilik yaparken, aynı yıl başlayan iç savaş nedeniyle Paris'e göç etmek zorunda kaldı. Bauman gibi bir göç yolculuğuna sahip olmayan Maalouf, Paris'te yaşamını sürdürmeyi tercih etti ve eserlerini burada Fransızca olarak üretti. 1983'te yayımlanan *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*'yle⁷ adını duyuran yazar, 1986'da yayımlanan, aynı yıl Fransız-Arap Dostluk Ödülü alan ikinci kitabı ve ilk romanı *Afrikalı Leo* ile dönemin önemli yazarlarının arasına girmeyi başarır. Genellikle Doğu'ya ait gelenek ve göreneklere, Osmanlı döneminin yansımalarını işlediği romanları ve *Uzaktan Aşk* ile *Adriana Mater* librettolarıyla öne çıkan Maalouf, deneme türündeki eserleriyle de sosyolojik ve tarihsel çözümlemelerini kuramsal çerçeveye yerleştirebilmiş bir isimdir. Bilhassa aidiyet ve kimlik ilişkisini sorunsallaştırdığı *Ölümcül Kimlikler*'le büyük yankı uyandırdı. Kitabında, Bauman gibi modernite eleştirisine soyunsa dahi ondan farklı olarak Batı dünyasıyla modernitenin özdeşleştirilmesini hedef tahtasına koydu ve Arap-Müslüman dünyasının "öteki" olarak nasıl inşa edildiğine vurgu yaptı.

Maalouf'u Bauman'dan ayıran belirgin özellik, Ortadoğu'yu ve Doğu Akdeniz'i hem dinsel-kültürel olarak bilmesi hem de bu coğrafyalarda uzun yılları kapsayan savaşların çözümsüz hale getirdiği sorunların gölgesinde yetişmiş olmasıdır. Maalouf, yaşananları biyografik malzemeyle eserlerine aktarmıştır. Batı uygarlığına ilgisi kendi coğrafyasından ayrılmasıyla başlamış ve bu durum, her iki kültürü özümsemesini sağlamıştır. Bu sebeple dünyaya uygarlıklar arasından bakabilmiştir. Çalışmalarında dünyayı saran sorunlara eğilirken, her iki uygarlığın birikimine yaslanıp, kendi özgün sesini şu temel üzerinden yükseltebilmiştir: "Benim dünyam -annemin Mısır'ı, babamın Lübnan'ı, Arap uygarlığım, ikinci vatanım Avrupa'dır."⁸

Maalouf ile Bauman'ın sosyolojik düşünce akrabalığının kökeninde her ikisinin zorunlu göç sonrası kaleme aldıkları eserlerinde evrensel değerlere bağlı kalıp, modernite eleştirisi ve öteki teması ekseninde kimlik ve göç sorunlarını ele almaları yatmaktadır. Bu sorunsallarda söylem benzerlikleri taşıyan yazarlar, kimikleşme süreçlerinin bireyler ve toplumlar açısından önemini, sorguladıkları Batı dünyası okumalarıyla ortaya koyarlar. Maalouf -her ne kadar bu çalışmada denemelerine odaklanılsa da- romanlarında ve denemelerinde bu önemi, yaratılan Batı-Doğu karşıtlığı düzleminde analiz ederken,

⁴Bauman, 1996, s. 8.

⁵Ertoyl ve Yalçın, 2017.

⁶Bauman, 2016.

⁷Maalouf, 2021b.

⁸Maalouf, 2019, s. 195.

Bauman, 20. yüzyılı savaşlar/göçler çağı olarak tanımlamaktadır. Bu açılardan makalede her iki yazarın öteki, göç ve kimlik konularındaki düşüncelerinin karşılaştırılarak bir öngörü oluşturulması amaçlanmaktadır.

Maalouf ve Bauman'da Ötekini Anlamak

Ötekileştirme, sosyal dışlanma, marjinalleştirme gibi benzer çerçevede düşünülen, genellikle norm dışı olarak ifade edilen birbirine yakın kavramsallaştırmalar sosyolojik olarak egemen toplumsal düzenin dışında kalma/bırakılma halini ortaya koymaktadır. İnsanlık tarihinin her döneminde yeniden üretime tabi tutulan bu tasavvurlar farklı iktidarlar, tarihler, sınırlar ve diller tarafından oluşturulan koşullar dahilinde düşünülmektedir.⁹ Öteki olgusu ise bir kişi, grup, sınıf veya topluluğun sosyo-ekonomik, kültürel ya da politik bağlamlara yerleştirilen ayrımcılık pratikleriyle dışlanmasıdır. Toplum tarafından değer biçmede işlev kazanıp, “normal” şeklinde kabul edilenlerin dışına düşen hemen hemen her şey öteki olanı yaratmak için yeterlidir. Öteki, “ben” ve “biz”in dışarıda bıraktıklarını ve bunlarla ilişkisini ifade etmesi bakımından anlamlıdır. Hem “ben” ve “biz”e ait değerler sistemi hem de bunların ötekini nasıl anlamlandırıldığı bu ilişkide açığa çıkmaktadır. Burada roller, “ben/biz/yerli olan, kural koyan, konuşan, yazan, akılcı olan, sınırları tanımlı ve katı olan; öteki/onlar/yabancı, kurallara tabi olan, dinleyen, okuyan, öznenin yaptığı planlamaya uyması beklenen, duygusal olan, sınırları değişebilir-muğlak olan ve özneye göre esnek olan” şeklinde dağılmaktadır.¹⁰ Dolayısıyla “ben” ve “biz” kendisini ayrıcalıklı kılarak, hiyerarşide üste yerleştirerek ötekini yaratan özneyken, öteki normal olandan sapan yadırgatıcı, azınlık veya marjinal kategorisine düşürülendir. Görülmektedir ki, “ben” ve “biz”in var olabilmek, fark edilebilmek ve en önemlisi tanınabilmek için ötekini inşa etme zorunluluğu vardır, yani bir anlamda ötekine muhtaçtır.¹¹ Öteki konusuna sosyologlar arasında en çok eğilenlerden biri olan Bauman da meseleyi “biz” ile “onlar” arasına yerleştirmektedir. Ötekiyi çatışma ilişkisi olmadan vücut bulamayan ikisinin salınımlarında gören Bauman’a göre biz; ait olduğumuz, kendimizi güvende, evimizde hissettiğimiz grupken, onlar; ne ait olmayı istediğimiz ne de isteyeceğimiz gruptur.¹² Bauman’ın “biz” ve “onlar” kavrayışı niceliksel bir göndermeye dayalı grup fikrinin çok daha ötesindedir. Gruptan kastedilen bireylerin kimliğini inşa edebildiği ve koruyabildiği kolektif aidiyet biçimidir. Öyle ki, “biz ve onlar yalnızca iki insan grubunu değil, tümüyle farklı iki tutum arasındaki, duygusal bağlanma ve antipati, güven ve kuşku, güvenlik ve korku, işbirliği ve çekişme arasındaki ayrımı temsil eder.”¹³

Bauman ayrıca öteki olgusunu modernite-postmodernite hattında ele almayı tercih etmektedir. Ona göre modernitenin araçsal aklı ötekini yok etmeye dayalı (“ben”in önünde engel olduğu için) *ben-merkezli* ahlaki yükümlülüğü kapsar. Bu yükümlülük, “yasa koyucular” tarafından insanların öğrenip kabullenmeye zorlanacakları kurallar bütünüyle inşa edilmiştir. Modern özne her ne kadar özerk görünse ve ahlak bu özerkliğe yaslandırılrsa da her şey yasa koyucuların otoritesine ve onların entelektüellerle kurduğu ortaklığa bağlıdır. Örneğin Avrupa’da yasa koyucular ile entelektüeller ahlaki, kilisenin bıraktığı boşluktan faydalanarak rasyonel olarak tasarlayıp, tümelliğe yaslanan bir etik kodla insanları itaat etmeye mecbur bırakmışlardır ve bu noktadan sonra onun yasaya dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur.¹⁴ Bu mecburiyet, aynı zamanda her türlü sorumluluktan muaf tutulan *ben-merkezli* etik anlamına gelmektedir. Böylesi bir çaba ahlaki kaygıları bertaraf ederek, yerine uygun davranışın en üstün kıstası olan, duyguları ortadan kaldıran disiplini geçirir ve artık her şey emre uymak ya da uymamak arasındaki tercihte gizlenir; böylelikle insanlar suçluluk duygusu olmadan başta “öteki” olmak üzere hiç görmedikleri/bilmedikleri her türlü çoğulluğa en iğrenç ve aşağılık şeyleri rolleri gereği yapabilirler.¹⁵ Dolayısıyla *ben-merkezli* modern proje “nihai anlamda, ahlaki müphemliğin olmadığı bir dünyayı ve bu müphemlik de ahlaki durumun doğal bir özelliği olduğu için, insani seçimleri bu seçimlerin ahlaki boyutlarından koparmayı” doğru kabul etmektedir.¹⁶

⁹Özensel, 2020, s. 373.

¹⁰Kundakçı, 2013, s. 69.

¹¹Kiraz, 2011, s. 154.

¹²Bauman, 2015a, s. 65.

¹³Bauman, 2015a s. 66.

¹⁴Bauman, 2011, s. 15-16.

¹⁵Tekin, 2020, s. 49.

¹⁶Bauman, 2001, s. 13.

Ahlaki müphemliğin baş gösterdiği postmodern dönemle birlikte ise modernliğin yıkımı karşısında ortak yaşamın olanağı olarak yeni bir etik anlayışı öne çıkaran ve bunu modernliğin krizinin neticesi gören Bauman, ötekiyi “postmodern etiğin” içerisine yerleştirir. Modern aklın ayrıcalığını elinden alan düşünür, Levinas'tan hareketle kullandığı bu kavramla öteki ile kurulacak yakınlığın altını çizip, modernitenin *ben-merkezliliğini* yerinden ederek önceliği ötekiye verir; artık “ötekini, ahlaki benliğin layık olduğu mevkie eriştiği süreçte çok önemli bir karakter olarak yeniden kuran bir etik” söz konusudur.¹⁷ Böylelikle “ben” de öteki karşısında yükümlülük altına girmektedir ki, bu, Bauman'ın iddiasıyla “ben”i özne yapan, yaşatan şeydir; “ben” sorumlu hale geldikçe özne olmaktadır.¹⁸ Bu sorumluluk herhangi bir karşılığa veya alışverişe dayanmayan (asimetrik), herhangi bir yasa koyucu ya da gücün ahlaki zorlayıcılığına, modernitenin evrenselliğine gönderme yapmayan bir sorumluluktur. Bu nedenle “öteki”nin sorumluluğundan daima fazlasını içerir. Sorumluluk bilinciyle davranmak, *öteki-merkezliliği* toplumsal mekânda geçerli kılmak demektir. “Birlikte olma”nın vücut bulduğu toplumsal mekân, bu edimlerin uygulanabileceği tek yerdir. Bu durum Bauman'ın *öteki-merkezli* etiği kolektif kıldığının göstergesidir.

Maalouf da Bauman'da görüldüğü gibi öteki olma halini -ordular olarak gördüğü- “ben” ve “biz” ile “onlar” arasına yerleştirilen ayrımla ele almaktadır. Onun bu ikiliği kurduğu yere “uygarlığın beşiği” olarak gösterilen Batı ile onun “öteki” olarak bina ettiği Ortadoğu ve Müslüman dünyasıdır. Özellikle *Ölümcül Kimlikler*'de¹⁹ bu ayrımı öne çıkaran Maalouf, Batı'nın modernite söylemini Doğu ile kurduğu öteki ilişkisiyle şekillendirdiğini, yani Batı'nın Doğu'yu ve Müslümanları “öteki” şeklinde kurmaya modernitenin koşulu olarak mecbur olduğunu aktarır ki, bu tez, Doğu'nun kendisini ancak Batı'nın gözünden keşfetmesine neden olduğu için Doğu toplumlarını aşağılanmış psikolojisine ve buna bağlı olarak tepkiselliğe büründürür. Bu ikilik çatışmasında birçok dışlanma pratiğinin üretildiğini düşünen yazar, süreci besleyen temel unsurun dinsel aidiyet merkezinde Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın hoşgörü, çok kültürcülük, despotizm gibi farklı temsiliyet odakları olduğuna inanır. Bu bağlam, dinsel aidiyetin öteki ilişkisinde kimliğin üst belirleyeni olarak kurulduğunu gösterir. Ancak Doğu toplumları da bunun altında yenilgiyi sahiplenmiş bir pozisyonda olmamalıdır. Yazara göre Doğu, neden Batı'ninkiler kadar güçlü silahlar üretmediğini, sanayide o denli gelişmediğini, bağımlı ülkeler olarak kaldığını mutlaka sorgulamalıdır.²⁰ Maalouf konuya ilişkin düşüncesini şöyle aktarır:

Bu kadar uzun süredir Fransa'da yaşayan bir Hıristiyan Arap olarak, ben hangi taraftanım? İslam'ın mı yanındayım, Batı'nın mı? Ve ‘biz’ derken neye gönderme yapıyorum? Aslında kullandığım ifade -biz onlardan ne kadar nefret ediyorsak, onlar da bizden o kadar nefret ediyor- konumunun tüm ikircimini istemeden gözler önüne sermişti. Gerçeği söylemek gerekirse, cümlede ‘onlar’ ve ‘biz’ derken kimi kastettiğimi ben de bilmiyordum. Benim için bu iki hasım dünya hem ‘onlar’ hem de ‘biz’di.²¹

Altı çizilmesi gereken husus, -her ne kadar hasım denilse de- Maalouf'un “öteki” telakkisinin ontolojik bir düşmanlık içermediği, bilakis birbirini besleyen iki farklı medeniyet ayrımı odağında olduğudur; bu bağlamda Doğu, Batı dünyası için tehditkâr/kaygılandırıcı bir öteki değildir.²² Zira, aksi durum Doğu ve Batı medeniyetlerinin ortak yaşam koşullarına odaklanan, “evrensel barış”ın simgesi olmuş Maalouf için söz konusu olamayacaktır. Yazar, Batı ve Doğu'nun birbirini yükselttiği gibi, çöküşlerinin de birbirini kapsayacak biçimde olacağını düşündüğünden ikisi arasına yerleşen ötekileştirme pratiklerinin ortadan kaldırılmasını tüm insanlığın barışını gerçekleştirmek olarak görmektedir.²³ Düşünür açısından mesele öteki olarak kodlananla diyalogun kurulmasıdır. “Biz” ve “onlar” ikiliğini sonlandıracak şey her ikisinin birbirini diyalog zemininde keşfetmesidir. Bu doğrultuda ötekini kabul etmek, onu reddetmekten ne daha doğal ne de daha az doğaldır. Uzlaştırmak, birleştirmek, benimsemek, yakınlık kurmaktır.²⁴ Kısa diyalog ortamı kararlı, iradeli ve istikrarlı bir tutumun sonucu olmalıdır.

¹⁷Bauman, 2011, s. 111.

¹⁸Bauman, 1996, s. 231-232.

¹⁹Maalouf, 2021a.

²⁰Maalouf, 2016, s. 321-322.

²¹Maalouf, 2016, s. 317.

²²Yücel, 2020, s. 131.

²³Yücel, 2020, s. 132.

²⁴Maalouf, 2017a, s. 202.

Kimlik ve Göçmenlik

Kimlik, kültür ve normlardan bağımsız ele alınamaz bir olgudur. Bireysel niteliğiyle birlikte toplumsal birlikteliğe çağrı yapmasıyla anlam kazanır. İnsanın diline, dinine, ırkına, gelenek ve göreneklerine dair geliştirdiği aidiyet bilincine işaret eder. Nihayetinde “aidiyetin temel nitelikleri, yani karakteri, rengi, beklentileri gibi özellikler bireyin içinde doğduğu toplumun değerleri aracılığıyla biçimlenir.”²⁵ Aidiyet bilincini inşa eden toplumsal değer ve normlar kimliğe içkin olarak kavranır. Kimliğin kolektif bağlamını öne çıkaran kuramcılardan Alex Mucchielli kimliği bir bireyi tanımlayan unsurların tamamı olarak düşünmektedir. Bu unsurlar Mucchielli’ye göre toprak, mal, para, giysi vb. araçlara gönderme yapan “fiziksel”; topluluğun kuruluşuyla ilgili olaylar, akrabalıklar, kahramanlar, kültürel sarsıntılar gibi başlıkları içeren “tarihsel”; inançlar, dinler, ideolojiler, sanatlar gibi değerleri vurgulayan “psiko-kültürel”; yaş, cinsiyet, statü, meslek gibi özelliklere işaret eden “psiko-sosyal” olmak üzere dört başlıkta toplanmaktadır.²⁶ Anthony Smith de²⁷ aynı şekilde kimliğin tek bir belirlenim altında düşünülmemeyeceğini vurgulayıp, bireyin varlığını kimliğin heybesinde taşıdığı ortak kültürel unsurlara olan yakınlığı veya uzaklığıyla ortaya koyabildiğine dikkat çekmektedir. Kimlik konusunda değerli kavrayışlar sunan Bauman kimliğin bireysel yanını reddetmeden benzer şekilde kolektifliğini öne çıkarır. Ona göre, “kimlik, toplumsal olarak kimlik diye görülen şeydir; başkalarına toplumsal olarak okunaklı terimlerle iletilmediği, toplumsal olarak anlaşılabilir simgelerle dışavurulmadığı takdirde bireyin hayal gücünün bir parçasından ibaret kalmaya mahkûmdur.”²⁸ Bauman açısından kimlik iki tarafta yürütülen tanı(n)ma savaşına yoğunlaşır. Cephenin birinde tercih edilen yeni kimliğin, eski kimliğin inatçı artıklarının üzerinden yükselmesi varken, diğerinde düşman güçleri tarafından yüklenilen zorlama kimliklere karşı yürütülen savaş mevcuttur.²⁹ Bu sebeple kimliğin oluşum süreci bu iki aks arasındaki mücadelede gizlidir. Birey bu mücadelede kendisini yeniden tanımlamak, kişisel tarihini yaratım sürecine tabi tutmak durumunda kalır ki, bu tablo onun “belirsizlik” dediği şeyle alakalıdır. Çünkü kimlik, belirsizlikten kaçış demektir:

Kişi, ne zaman kendisinin nereye ait olduğundan kuşku duyarsa, kimlik üzerine o zaman düşünüyor. Yani ortada, görünen davranış biçimleri ve kalıpları arasında kendisinin nerede durduğundan ve etrafındaki insanların kendisinin bu duruşunu/yerini doğru ve uygun nasıl kabul edeceklerinden nasıl emin olacağından emin olmadığı zaman. “Kimlik”, işte bu belirsizlikten kaçış arayışına verilen addır.³⁰

Maaouluf’un kimliğin inşasında önem verdiği değerler, -her ne kadar kendi kimliğinden hareketle yorumlandığında daha bireysel görünse de- Bauman’daki gibi toplumsal olana dair öne çıkan vurguyla benzerlik taşır. O, kişisel kimliğinin toplumsal olarak nelerle özdeşleştirildiğinin farkında olduğu gibi, dinsel toplulukların veya ulus devletin ona yüklemeye çalıştığı rollerin uzağındadır. Kimliğin tek bir unsura indirgenerek daraltılamayacağını, belirli hegemonyalara sıkıştırılamayacağını, birçok değer ve aidiyetin bileşkesi olarak görülmesi gerektiğini düşünür. Bu bileşkeler çatışsa veya çelişse bile Maalouf açısından bunları göğüsleyebilmek gerekir. Çünkü bu, kimliğin farklı kaynaklardan beslenen kolektif anlamını sahiplenebilmekle ilişkilidir. Kendisini tarif ederken buna değinir:

Kendimi hiçbir zaman dinsel bir topluluğun -ya da uzlaşması olanaksız birkaçının- üyesi gibi görmedim; hiçbir zaman bütünüyle bir ulusun parçası hissetmedim- aslında bu konuda da birden fazla bağlantım var. Buna karşılık benliğimi, uçsuz bucaksız ailemin, dünyanın dört bir yanında yaşadığı serüvenlerle kolayca özdeşleştiriyorum. Serüvenle ve bir de söylencelerle. Tıpkı eski Yunanlılar gibi, kimliğim bir mitologyaya yashı duruyor.³¹

Öncesinde vurgulandığı gibi Maalouf, farklı kimliklerin bir arada yaşayabildiği kültürel-çoğulcu anlayıştan yanadır. Kendisini “Doğu Akdeniz’in altın çağını” yaşayamamış, nereli olduğu sorulduğunda hiçbir zaman tek bir yeri söyleyememiş bir birey olarak görmektedir. Romanlarına da bunu yansıtır.

²⁵Ural, 2020, s. 48.

²⁶Mucchielli, 1986, s. 6-7.

²⁷Smith, 1994.

²⁸Bauman, 2000b, s. 147.

²⁹Bauman, 2001, s. 50-52.

³⁰Bauman, 2001, s. 112.

³¹Maalouf, 2004, s. 10.

Örneğin, Mısır başta olmak üzere bölgenin birçok yerindeki kültürel yaşamın izdüşümlerinin yer aldığı *Doğu'dan Uzakta* ve *Yolların Başlangıcı* romanlarında göçmenliğe dayalı biyografik unsurlara rastlamak mümkündür. Onun, eserlerini biyografisiyle harmanlaması, merkezine aldığı kimlik, göç ve toplumsal cinsiyet gibi konuları çok daha güçlü kılmaktadır.

1976'dan beri Fransa'da yaşayan Maalouf, farklı kültürlerden beslenen bir kimliğe sahiptir. Kendi anlatımıyla, "ben yüzyıllardır Lübnan dağlarına yerleşmiş ve o zamandan beri art arda göçlerle Mısır'dan Brezilya'ya, Küba'dan Avustralya'ya, dünyanın dört bir köşesine yayılan Güney Arabistanlı bir aileden geliyorum" der.³² Maalouf, kimliğini Bauman'ın tarif ettiği gibi daimi bir yeniden-üretim pratiğine sokan bir yazar tutumuyla kimlik konusuna yaklaşımını da aynı şekilde geliştirir. Bu pratiği bir süreç olarak kavrar. Ona göre, "kimlik öyle bir çırpıda verilmez, yaşam boyunca oluşur ve değişir."³³ Yaratım süreci anlamında kimliğin ele alınışı Bauman'da net bir şekilde görülmektedir: "Kimlik doğuştan verilen bir şey değildir önermesinden tek bir sonuç çıkarılır: Kimliklerimizin (yani 'Ben kimim?', 'Bu dünyadaki yerim ne?', 'Dünyadaki amacım nedir?' sorularının yanıtlarının) tıpkı sanat yapıtları gibi yaratılmaları gerekiyor."³⁴ Ortaya çıkan şu ki, "tanımlarla birlikte doğulur; kimlikler ise yaratılır. Tanımlar size kim olduğunuzu söyler. Kimlikler ise sizi, henüz olmadığınız fakat olabileceğiniz şeye doğru çeker."³⁵ Maalouf, kimlik olgusu üzerine tartışma yürütürken, kendi adına somut olgulardan yola çıkarak çıkarımlar yapar. Kimliği yukarıda değinildiği haliyle tek bir aidiyete indirgemenin ciddi sorunlara neden olabileceğini belirtir. Çünkü bu, insanın benliğini tamamiyle saran heterojenliği dışlayacak bir zemini yaratır. Maalouf'un söylemi ile, "Herkes kimliği olarak kabul ettiği şeye, yeni yüz yıl, yeni bin yıl boyunca git gide daha fazla önem kazanmaya aday yeni bileşen katabilmeli: İnsanlık macerasına da dahil olma duygusu."³⁶ Bu açıdan dünyadaki yaralı toplumların sesi olmanın yolunu kimliğe saygı gösterilmesi yönünde şöyle paylaşır: "Onların çektiklerine duyarsız kalamayız, ama onların kendi dillerini özgürce konuşma, dini vecibelerini korkusuzca yerine getirme ya da geleneklerini koruma arzularını paylaşabiliriz."³⁷ Böyle bir paylaşım olmadığında Bauman, bir şiddet sarmalıyla karşılaşılacağını tespit eder. Bauman açısından bunun sebebi, toplumların tutumundan ziyade ulus devletlerin kimlik üretici görevini sürdüremeyişidir:

Dünyanın 'modernleşmiş' kısmında, kimlik ihtiyaçları bugün, ulus devletlerin geçmişteki kimlik üreticisi ve tedarikçisi rolünü -yani mekân oluşturma mekanizmalarının etkili, güvenilir ve emniyetli yöneticileri/muhafızları rolünü- yerine getirme konusundaki başarısızlıklarının giderek açığa çıkmasından sonra giderek daha şiddetli (geçmişten olduğundan daha fazla ayırıcı) hale gelme eğilimindedir. Yerleşik ulus devletlerin uzmanlaştıkları kimlik oluşturma işlevi başka bir taşıyıcı arayabilir ve var olan alternatifin yumuşaklığı nedeniyle bu arayış daha da gayretli olacaktır.³⁸

Maalouf, kendi deneyiminden geriye kalanları bir trajediyle yüzleşmek adına okura sunar. Doğu Akdeniz kültürünün birlikte yaşamı sağlayan değerlerinin nasıl yozlaştırıldığını ve güç ilişkilerine kurban gittiğini, bölgenin şehirlerinde yaşayan göçmenlerin ve özellikle "seçkinlerin" (yazar, şair, aydın, kadın oyuncu, bürokrat vb.) önce yakın şehirlere (Şam, Beyrut, Lübnan), sonraysa Batı ülkelerine yerleşmeleri olayında anımsatır. Maalouf, bu yıkımın nedeninin -çelişkili de olsa- temelini, "Batılıların yararlandıkları dokunulmazlığa duyulan öfke hiç tartışmasız belirleyici etkenlerden biriydi" sözleriyle vurgular.³⁹ Öte yandan Bauman Batı dünyasının ayrıcalıklı konumunu, modernite odağında rasyonalite ile düzen arasında kurduğu özdeşlik yoluyla elde ettiğini düşünür. Ona göre modernite; bilim, ahlak ve sanat alanlarını birbirinden kopartarak, Batı uygarlığına tüm dünyada meşruiyet kazandırmıştır.⁴⁰ Bauman, bu meşruiyetin Doğu toplumlarında biriktirdiği öfkeye Maalouf gibi yönelme de Batı uygarlığının hakikatin ölçütü hale gelmesinin (bu durum ancak postmodern dönemde tahribata

³²Maalouf, 2021a, s. 20.

³³Maalouf, 2021a, s. 25.

³⁴Bauman, 2013, s. 86.

³⁵Bauman, 2000a, s. 102.

³⁶Maalouf, 2021a, s. 132.

³⁷Maalouf, 2021a, s. 31.

³⁸Bauman, 2011, s. 281.

³⁹Maalouf, 2019, s. 42.

⁴⁰Bauman, 1996, s. 112.

uğramıştır), kendisine benzemeyen toplumlari “gelişmemiş ya da az gelişmiş” olarak adlandırmasının açık bir despotizm olduğunu düşünür.⁴¹

Maalouf açısından sonuç, “Doğu Akdeniz Modeli”nin kozmopolit çoğulculuğunun işlevsizleştirilmiş olmasıdır. “Ötekini anlamak, önyargılarını ve kaygılarını aşarak onunla var olmak isteyen sayısız iyi niyetli insanların bulunduğundan hiç kuşkusuz” olmayan Maalouf’un⁴² Hıristiyan, Müslüman ve Yahudilerin Arap uygarlığında birlikte yaşam kültürlerinin nasıl tuzla buz olduğunu gördüğünde duyduğu hayal kırıklığı, yani Doğu Akdeniz modelinden uzaklaşmış olması günümüz dünya düzeninin kaygılarıyla örtüşen bir sürece benzemektedir. Dünya nasıl bir yol izlemeli? Maalouf, Arap halklarının yaşadıklarının sonuçlarından bahisle geçmişin altın çağını yorumlamaya çalışmakla birlikte Doğu’yu tehdit olarak gördükçe saldırganlaşan Batı’nın da çözümlemesini yapar. Fakat hayal kırıklığındaki büyük pay, Orta Doğu coğrafyasına aittir. Arap kentlerinde yaşanan savaşlar, uygarlığın köklerinin dinamitlenmesi, darbeler ve birçok başka olaylar umutsuzluk duygusunu yerleşik kılar. Yazarın, edebiyatçı kimliğinin yanında sosyoloji eğitiminden gelen birikimiyle ileri sürdüğü şey, değinildiği üzere tüm kimliklerin sorgu ve yargılara dayanmadan sahiplenilmesidir. Onun için çıkış yolu burada gizlidir. Nitekim romancı geldiği yerde artık kendisini de bir azımlık duygusuyla ifade etmektedir. Ona göre, “azımlıkların ayrımcılığa ve baskıya maruz kaldıkları bir toplumda her şey çürür ve bozulur. Kavramların içi boşalır, anlamlarını yitirirler. Hâlâ seçimlerden, tartışmalardan, akademik özgürlüklerden veya hukuk devletinden söz etmek aldatıcı bir istismara dönüşür.”⁴³ Dahası “insanlar etnik veya dinsel aidiyetlerine gönderme yapmaksızın yurttaşlık haklarını kullanamaz hale geldiklerinde, ulus bütünüyle barbarlık yoluna girmiş demektir.” Bu sözler, Bauman’ı tartışmaya dahil etmeye oldukça uygundur. İnsanların yurttaşlık haklarını kullanamaz hale gelmesi, Bauman için modern devletin sonucudur ve bu sonuç post-modern dönemde su yüzüne çıkan krizle birlikte okunmalıdır: “Sürekli bir kriz durumunda yaşıyoruz ve bu kriz aynı zamanda yapısı, işlevselliği ve etkinliği (demokratik temsil sistemi dahil) artık içinde yaşadığımız zamanlara uymayan modern devleti de kapsıyor.”⁴⁴

Dışlanma, çıkarılma, yalnız bırakılma, insanın kendini terk edilmiş, sürülmüş ya da kara listeye alınmış ya da geride kalarak, denize düşerek başka şekillerde baştan savılmış hissetmesi; giriş izni alamamak, görmezden gelinmek, bekletilmek ve davetsiz hissettirilmek: Bunlar, art-değerlerin ve fazlalıkların kitlesel üretimiyle nam salmış dünyamızda en yaygın görülen kâbuslardır.⁴⁵

Her iki yazarda, kimlikler ile uygarlıkların, toplumsal çatışmaların ve en önemlisi öteki temasının bağlandığı diğer bir hat göçmenlik olgusudur. Gerek modernite gerekse postmodernite sürecindeki kimlik ve kültürel-çoğulculuk en temelde göçmenlik konusu ile ilerlemektedir. Bu anlamda ulus devletlerin tank oldukları göçmenlik krizi farklı şekillerde de olsa süreklilik arz etmektedir. Maalouf, “yaşadığımız dönemin en büyük savaşı, öncelikle, göçmenler konusunda verilmeli”⁴⁶ derken, Bauman, “Batı bir zamanlar dünyayı aydınlatmak ve kendine benzetmek için harcadığı çabayı şimdi herkesin olduğu yerde kalması için harcıyor” demektedir.⁴⁷ Ayrıca Bauman’a göre, “modern çağ, en başından itibaren büyük göçlerin çağı oldu. Sayısını belki de asla bilemeyeceğimiz kitleler yer değiştirdi, kendilerine yaşam hakkı tanımayan anayurtlarını terk edip daha iyi bir gelecek vaat eden yabancı ülkelere göçtüler.”⁴⁸ Onun benzetmesiyle “...göçebelik, modernitenin yetim bırakılmış soyunun varoluş koşuludur.”⁴⁹ Bauman için birçok nedene dayalı olarak gerçekleşen kitlesel göç;

hiçbir şekilde yeni bir fenomen değil; modern yaşam şeklimiz ‘gereksiz’ insanların (ekonomik ilerlemeye bağlı olarak, yerel anlamda ‘lüzumsuz’ -fazladan ve istihdam edilemez- ya da toplumsal/politik dönüşümler ve bunu izleyen güç mücadelelerinin sebep olduğu huzursuzluk, çatışma ve ihtilafların bir sonucu olarak reddedilen, yani yerel anlamda hoş görülemez insanların) üretimini de içerdiğinden (defalarca yön değiştirmiş ve ara sıra tersine dönmüş olsa da) modern

⁴¹Bauman, 1996, s. 30-34.

⁴²Maalouf, 2019, s. 51.

⁴³Maalouf, 2019, s. 68.

⁴⁴Bauman ve Bordoni 2018, s. 42.

⁴⁵Bauman, 2014a, s. 126.

⁴⁶Maalouf, 2017a, s. 169.

⁴⁷Bauman, 2014b, s. 148.

⁴⁸Bauman, 2018a, s. 51.

⁴⁹Bauman, 2012, s. 202.

döneme başından bu yana eşlik ediyor. Bu da yetmezmiş gibi, şu anda, Batılı güçlerin yanlış hesaplanmış, ahmakça dar kafalı ve açıkça beyhude politikaları ve askeri girişimlerinin sonrasında, Ortadoğu bölgesinin derin ve görünüşe göre umutsuz istikrarsızlaşmasının sonuçlarına katlanıyoruz.⁵⁰

Bauman, göçün günümüzdeki özelliklerine tarihsel ve politik boyutlarıyla yaklaşırken, yerinden edilmiş kişilere ilişkin sorunları -tam olarak bu kavramları kullanmasa da- alıntıda verildiği gibi Batılı ülkelerin totaliter ve emperyalist eğilimlerinin sonucu şeklinde görmektedir. Öyle ki göçün modern ve postmodern süreçte kalıcı bir kriz haline gelmesinin en büyük sebeplerinden biri Batılı devletlerin uygarlıkları şekillendirme stratejileridir. Göçü ve göçteki sürekliliği kapitalizmin kurucu dinamiği olarak görmeyen Bauman, *holokaust* üzerinden ele aldığı modern dönemle birlikte postmodern dönemi de kapsayan hattın belirleyeni olarak göçü ve göçteki sürekliliği kabul etmektedir. “Ben” ve “onlar” arasına yerleşen öteki olma hali bu süreklilik içinde varlığını korumaktadır. “Kapımızdaki yabancılar” benzetmesiyle günümüzün mülteci sorununa ışık tutan yazar, modern dönemin yabancılık deneyimini Avrupalı Yahudiler özelinde irdelerken, postmodern sürecin yabancılarını göçmenler üzerinden tartışmaktadır. Yabancıları “bugün gelip yarın giden gezginler gibi değil, bugün gelip yarın kalanlar”⁵¹ olarak değerlendirdiğimizde Bauman için açıktır ki, postmodernitenin yabancı olgusu, “küresel korku ve kaygıların başında göçle gelen mültecilik. Mülteci kampının sakinlerinden olmak, insanlığın geri kalanının paylaştığı dünyadan dışlanmak demektir.”⁵² Postmodern yabancılar, modern dönemin yabancıları gibi “kökü kazınması gerekenler” değil, birlikte nasıl yaşanılacağı gerçeğinin yarattığı sorunun merkezidir. Bu noktada göçmenler, yaşam biçiminden, güvenlik ve refaha kadar uzanan geniş bir yelpazede kamusal kaygıların ortaklaştırıldığı, “suçtan önce suçlu”nun yaratıldığı bir ortamda “tehdit unsuru” olarak kodlanırlar. Ancak tehdit unsurundan öte “baş belası”, “sinir bozucu”, “artık”, “hastalıklı” gibi birçok yaftayla tanımlanırlar. Bu tanımlarla birlikte Bauman açısından göçmenlere dair hissedilen korkuyu betimleyen bir kavramsallaştırma olarak “ahlaki panik” ortamında “insan-dışı”laştırılarak görünmez, hatta hayal dahi edilemez olurlar: “İnsan kimliklerinin belirtildiği alışıldık terimlerle onlar anlatılamaz. /.../ Başkalarının göklere çıkardığı, düşünme ve öz-düşünme sanatıyla gurur duyan bizim gibi insanlar arasında onlar yalnızca dokunulmaz değil, düşünülmezlerdir. Hayali cemaatlerle ağzına kadar dolu bir dünyada onlar hayal edilemezdir...”⁵³ Evrensel yurttaş olamayan, “memleketi dışında yaşarken bir türlü iç rahatlığına kavuşamayan”,⁵⁴ dünyanın gözü önünde dikenli tellerle ve kameralarla çevrilen, kurşuna dizilen, okyanuslarda can veren bedenler, tüm bunlara rağmen ahlaki ve vicdani körlük altında hâlâ görünmez ve hayal edilemezler. Ancak unutulmaması gerekir ki, artık göçmenlerin “yok hükmünde” olması, tüm insanlığın “yok hükmünde” olmasıyla eşitlenmiştir.

Maalouf'a döndüğümüzde, yazar, *Yolların Başlangıcı ve Doğu'dan Uzakta* başta olmak üzere birçok eserine sinen göçmenlik anlatısına toplumsal bütünleşme çerçevesinde eğilmeyi tercih ederken, bunu yaşadığı zemin, öteki olgusunu karakterize eden Doğu-Batı ikiliği, bir manada Batı'nın Doğu'yu kabul etme veya reddetme biçimleridir. Günümüzde “dünyanın çivisinin çıkması”nın temel eksenini oluşturan göç krizine buradan yaklaşmaktadır. O, “dünyanın hepten çivisinin çıktığını düşündüren kaygı verici olaylar meydana geliyor; üstelik bunlar birçok alanda birden gerçekleşiyor -entelektüel dünyanın, finans dünyasının, iklimin jeopolitiğin, etiğin çivisi çıkmış durumda” dese de göç krizini yukarıda değinildiği gibi önceliklendirmektedir.⁵⁵ Batı uygarlığından beklentisi, öne sürdüğü değerler doğrultusunda dünyayla yeniden güvenilir bir biçimde bütünleşmektir ve bunun en önemli yolu göçmenlerle, kimlikleri kabullenmeye dayalı olarak insan hakları merkezinde ilişkilenebilmektir. Bu konuda da Maalouf, iki farklı toplumu içinde taşıyan bir göçmen olarak, “onurumuzu kaybetmeden çağdaş dünyayla bütünleşebilmemiz için geçmişimizden neye sahip çıkmalı, neyi dışlamalıyız?”⁵⁶ sorularıyla korunacak ve dışlanacak aidiyetlerin ancak göçmenlerle kurulan bağla anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. Bu bağın temel koşulu ise göçmenleri “cemaatleştirmemek”tir. Başka bir açıdan kendi ifadesiyle;

⁵⁰Bauman, 2018c, s. 10-11.

⁵¹Simmel, 2009, s. 149.

⁵²Bauman ve Lyon, 2016, s. 80.

⁵³Bauman, 2017, s. 187.

⁵⁴Sennett, 2014, 52-88.

⁵⁵Maalouf, 2017a, s. 11.

⁵⁶Maalouf, 2017a, s. 174.

...bugün son umudum olan Avrupa'yı düşünerek, şunu söylüyorum ek olarak: Göçmenlerin içinde yaşadıkları toplumla bütünleşmelerini kolaylaştırmak ve kendini belli eden 'çatışmalardan' kurtulmak isteniyorsa, bu onları 'cemaatleştirerek' değil, herkesin toplumsal onurunu, kültürel onurunu, dilsel onurunu onlara yeniden kazandırarak, göçmenleri serinkanlılıkla ikili kimliklerini benimsemeye ve köprü görevi görmeye teşvik ederek yapılabilir.⁵⁷

Maalouf'un değerlendirmesiyle göçmenler ile göç edilen topraklardaki kimlikler arasındaki ilişkiyi belirleyen şey, toplumsal yaraların varlığıdır. Bu yaralar iyileştirilmedikçe, yani toplumsal ve politik yüzleşme gerçekleşmedikçe bu ilişki sarsılmaya devam edecektir. Günümüzdeki göç krizini anlamamanın yolu buradan geçmektedir. Tarihin kanlı sayfalarına yazılan Haçlı Seferleri'yle, soykırımlarla, ırkçılıkla, sömürgecilikle hesaplaşmadıkça "evrensel barış" yazara göre çıkmaza girecektir. Kaldı ki, bu felaketsel dönüşler de oldukça kırılığandır. Fay hatlarındaki ufak sarsıntılar çatlakları hızlıca derinleştirmekte, toplumsal belleği harekete geçirmektedir. Başka bir ifadeyle "göçmenler ile göç ülkeleri arasındaki ilişkileri ve dolayısıyla birlikte yaşama konusunu hassas kılan şey, yaranın hâlâ açık olması ve bir türlü kabuk tutmamasıdır. En ufak şey, kimi zaman basit bir kaşıma ya da sakar bir okşama acıyı canlandırmaya yetmektedir."⁵⁸ Öte yandan göçmenlere yönelik yarayı açık tutan, hatta büyüten günümüzün yükselen ırkçı ideolojilerinin dışlama pratikleri "öteki" kıldığı göçmenlere "tetikte olma hali"ni dayatmakta, göçmenler kendilerini gözetim altında hissetmektedir. Göçmenlerin kültürel bağlarından ne kadar sık mekân değiştirse de kopamayacağını veya Bauman'da görüldüğü gibi iki farklı kimliğin mücadelesinde sıkışacağını düşünen Maalouf, onların "kendilerine düşman ya da küçümseyici bir ortamda bulduklarını hissettirecek bakışları, hareketleri, sözleri, fısıldaşmaları, sessizlikleri" kolladıklarının altını çizer.⁵⁹ Korku iklimi ve toplumsal tansiyon doğrultusunda göçmenlerin kimliklerinin savunma pozisyonuna çekilmesi, Maalouf'un tabiriyle tam da -toplumsal bütünleşmenin engeli olarak gördüğü- "cemaatleştirme"ye işaret eder. Zira toplumsal kabul düştüğünde göçmen toplulukları yerel halka karşı agresifleşip gerek mekânsal gerek kültürel olarak kendilerini korumaya alarak "kapalı topluluk" kimliğine bürünmektedir.⁶⁰ Bunun karşısında Maalouf'un tavrı göçmenlerin "iki kişi olduğu" gerçeğini benimseyip "ikili aidiyetleri" üstlenebilmelerinin sağlanmasıdır ki, onlar için katı göstergelere boğulmayan yeni varoluşların kapıları ancak bu yolla açılabilir.⁶¹

Maalouf ve Bauman, Batı uygarlığının kimlik ve göç dinamiğinde açığa çıkardığı toplumsal ve politik açmazları, insan hakları ve demokrasinin güçlendirilmesi odağında kültürel-çoğulculuğa dayanan ortak yaşamın koşullarıyla aşılabileceğine inanmaktadır. Her iki yazar bir model önerisini doğrudan çözüm olarak sunmasa bile metinlerine sızan kolektif birliktelik duygusunun insanlık adına önemli öğeler taşıdığı yadsınamaz bir gerçektir.

Çözüm Yolları

Maalouf, sosyolojik dokusu güçlü denemelerinde tarihe olumlu not düşebilen, etkili uygarlıklar üretebilen toplulukların, ulusların giderek kötüleşen süreçlerde nasıl yüzleştiklerini ortaya koyar. Kendisinin tanıklığı da bu anlamda önemlidir. Ortadoğu ve Afrika'da yürütülen enerji politikaları, desteklenen darbeler ve otoriterleşen devrimlerle birlikte yaygınlaşan kimlik meseleleri gibi başlıklar, bölge ülkelerinin birbirlerine karşı giriştiği kanlı savaşlar, şiddet ve yeni sosyal kırılma noktalarının yaşanmasını beraberinde getirmektedir. Örneğin, bu anlamda "Afrika ülkeleri, ender istisnalar dışında, iç savaşlarla, salgın hastalıklarla, iğrenç kaçakçılıklarla, iyice yaygınlaşan rüşvetle, kurumların yozlaşmasıyla, toplumsal dokunun parçalanmasıyla, yüksek işsizlik oranlarıyla, umutsuzlukla boğuşmak durumunda kalmıştır."⁶² Bauman da Maalouf gibi benzer sorunlara dikkat çeker; ancak o, bunları bölgesel nitelikten ziyade küresel bağlama oturtur: "Küresel kanunsuzluk ve silahlı şiddet birbirini beslemekte, karşılıklı desteklemekte ve canlandırmaktadır; kadim bilgeliğin ikaz ettiği gibi, *inter arma silent leges* (silahlar konuştuğunda kanunlar sessiz kalır). Zarar ve tahribatın küreselleşmesi

⁵⁷Maalouf, 2017a, s. 183.

⁵⁸Maalouf, 2017a, s. 172.

⁵⁹Maalouf, 2017a, s. 172.

⁶⁰Aytaç, 2018, Park, 2015, Canatan, 2008.

⁶¹Maalouf, 2017a, s. 180.

⁶²Maalouf, 2017a, s. 19.

hınç ve intikamın küreselleşmesi şeklinde geri dönmektedir.”⁶³ Maalouf'un buradaki endişesi, tüm bu kanunsuzlukların ve eşitsizliklerin meşrulaştırılıyor olmasıdır. Ona göre “Çağımızın bir diğer kaygı verici ve aynı dünya görüşüne dayanan özelliği, ne kadar baş döndürücü olursa olsun, eşitsizliklerin meşrulaştırılması”dır.⁶⁴

Maalouf, çeşitli ülkelerdeki sosyal problemlerin altını çizerken, önerilerini öncesinde değinildiği üzere “Doğu Akdeniz Modeli”ni güncel tutarak sunar. Doğu Akdeniz Modeli yaşatılsaydı, oldukça iyi sonuçlarının olacağına ayırında olmakla beraber geçmiş İmparatorluklara karşı bir nostaljiden de uzak durmaktadır. Her şeye rağmen net olduğu konu, Batı uygarlığının diğer uygarlıklardan insan hakları ve demokrasi adına daha fazla değer ürettiğidir ki, bu öngörü onun Levant ismini verdiği Doğu Akdeniz ile Batı'nın etkileşimi/diyaloğu açısından can alıcıdır: “Kendi adıma, Batı uygarlığının diğer uygarlıklardan daha fazla evrensel değer ürettiğine inanıyorum hâlâ; ama onları başkalarına gerektiği gibi aktarmayı başaramadı. Bugün bütün insanlığın bedelini ödediği bir kusur bu”.⁶⁵ Dolayısıyla Maalouf'a göre esas mesele, Batı'nın, ürettiği evrensel değerleri diğer uygarlıklara aktarmadaki başarısızlığıdır. Bauman ise bunun nedenini, Batı uygarlığının öz-eleştiri düzlemini bırakmış olmasında aramaktadır: “/.../ modern uygarlığımızın sorunu, kendini sorgulamayı bir yana bırakmış olmasıdır. Belli soruları sormamak, gündemi işgal eden sorulara yanıt bulamamaktan daha tehlikeli sonuçlara gebedir; yanlış sorular sormak ise çoğu kez gözlerin gerçekten önemli meselelerden başka yönlere çevrilmesine hizmet eder.”⁶⁶ Bauman'ın işaret ettiği tarzda bir açmaza sürüklenmemek, en başta belirtildiği gibi Avrupa'nın krizine müdahale etmek için gerekli olan şey Maalouf açısından hem demokrasinin güçlendirilmesi hem de demokrasiyi onu araçsallaştıranlar karşısında güvenceye almaktır: “Her kuşağın iki zorunluluk arasında bir denge bulması şart: Her türlü özgürlüğü yok eden toplumsal modelleri öne çıkarmak için demokratik sistemden yararlananlardan korunmak; aynı zamanda demokrasiyi koruma bahanesiyle onu boğmaya hazır olanlardan korunmaktır.”⁶⁷

Bauman'ın “düşmanlık dolu, tehlikeli ve intikam hırsıyla nefes alıp veren bir dünya...”⁶⁸ olarak betimlediği gezegeni deneyimlemiş kimliğiyle Maalouf; özgürlükçü, bilime güvenen, Avrupa'nın birikimine inanmış, küresel çözümlerin gerekliliğini ortaya koymuş bir aydındır. Maalouf, Fransız Akademisi'nde Claude Levi-Strauss'un ölümüyle boşalan yere seçildikten sonra 14 Haziran 2012 tarihinde yaptığı konuşmasında büyük bir iddiayla dünyadaki çatışmaları besleyen kültürel, etnik ve dinsel ikilikleri yerinden etme gayretini ortaya koymuştur: “-Avrupalılar ile Afrikalılar, Batı ile Müslüman âlemi, Yahudi ile Araplar arasındaki- tiksinti duvarını çökertmek, yerle bir etmeye katkı sağlamak istiyorum ben. Yaşama nedenim, yazma nedenim her zaman bu oldu ve bu işi topluluğumuzda sürdüreceğim”.⁶⁹ En net saptamalarından biri, ideolojilerin yerini kimliklerin doldurmasının azınlıkları görünür kıldığı gibi, bazı sorunları beraberinde getirdiği gerçeğidir. Çivisi çıkan bir dünyaya önemli anekdotlar bırakırken çağdaşları için düşüncelerini de yüksek sesle dile getirmiştir: “Ya bu yüzyılda herkesin kendisiyle özdeşleştirebileceği, aynı evrensel değerlerle bütün haline getirilen, insanlık serüveninde güçlü bir inancın rehberlik ettiği ve bütün kültürel çeşitliliklerimizle zenginleşecek bir uygarlık kurmayı başarırız ya da ortaklaşa bir barbarlığın içinde yok olup gideriz.”⁷⁰

Maalouf, ortak dünyamızın yazgısı için uluslararası ilişkiler sisteminde kültürel çeşitlilikleri gözetken, siyaset, ekonomi, bilim, doğa vb. konularda etiğe önem veren adil ve özgürlükçü bir sistemin gerekliliğine inanmaktadır. Bu inancı Bauman'da şu haliyle görürüz: “Mutluluk arayışı insanların birlikteliğini bireysel rekabet, çekişme ve iç çatışma alanına dönüştürme eğilimindeki zenginlik endekslerine konsantre olmak yerine, ortak yaşamın deneyimlerine, geleneklerine ve diğer kültürel ve doğal gerçekliklerine odaklanmalıdır.”⁷¹ Özellikle mesele etik olduğunda *ben-merkezli*, yasa ve kural koyucu ahlakiliğe dayanan modern etiğin karşısına, *öteki-merkezli* postmodern etiği yerleştiren Bauman'ın tavrı nettir: “Postmodern bir etik, ötekini bir komşu olarak, ele ve zihne yakın olarak,

⁶³Bauman, 2020, s. 119.

⁶⁴Maalouf, 2019, s. 153.

⁶⁵Maalouf, 2017a, s. 43.

⁶⁶Bauman, 2014b, s. 12.

⁶⁷Maalouf, 2019, s. 185.

⁶⁸Bauman, 2010, s. 207.

⁶⁹Maalouf, 2017b, s. 30.

⁷⁰Maalouf, 2017a, s. 27.

⁷¹Bauman 2015b, s. 53.

sürüldüğü hesaplı çıkarlar dünyasından ahlaki benliğin çekirdeğine yeniden kabul edecek bir etik; yakınlığın özerk ahlaki anlamını yeniden kuran bir etik.”⁷² Nitekim böylesi bir etik anlayış, Bauman’da günümüzün göç ve kimlik sorunu başta olmak üzere ortak yaşamın birçok koşuluna dair kurucu bir dinamik olarak açığa çıkmaktadır.

Sonuç

Maalouf, kültür ve kimlik aidiyetlerine sıkı sıkıya bağlı bir yazardır. Ancak söz konusu aidiyetlerin kısıtlayıcı-sınır koyucu kullanımına değil de ortak insanlık felsefesinin, demokratik katılıma ve toplumsal paylaşıma yol açacak şekilde önemine temel haklar bağlamında vurgu yapar. Bu niteliği, biyografisinden kaynaklı olarak yaşadığı sosyal gerçekleri göz ardı etmemesini sağlamakla birlikte “ölümcül kimlikler” çağının geride kaldığını düşünüp, evrensel değerlere dayalı kültürel-çoğulcu, eşit ve demokratik bir toplum modelinin var kılınmasına duyduğu düşünsel inancını pekiştirir. Bauman bu temenniye benzer şekilde ortak insanlık amacıyla *öteki-merkezli* etik bir yükümlülük olarak paylaşır.

Maaoluf ve Bauman yapıtlarında zamanın ruhunu yakaladıkları gibi küreselleşen dünyada insanlık onurunun değerini inanç, kimlik ve farklı kültürler üzerinden yaygınlaştırmayı başarırlar. Maaoluf ile Bauman’ın göçmenlik, kültür ve kimlik konularındaki düşüncelerinin örtüşmesi, kültürel-çoğulculuğu ve demokratik katılımı önemseyip halkları evrensel bir zeminde buluşturma gayretlerinden ileri gelir. Özellikle sınırları aşarak yaşam mücadelesi veren göçmenlerin saygı görmelerine duyulan inanç bunun bir değer olarak içselleştirilmesinden geçer. Her iki yazar göç deneyiminin krizlerini, insanlığın krizi olarak tanımlar. Eleştiri oklarının hedefinde bu krizleri göğüslemek bir yana, bunları toplumsal düzenin inşasında araçsallaştıran, “biz” ve “onlar” ayrımı etrafında üretilen tüm ikilikleri besleyen modern uygarlığı tartışmaya açarlar. Günümüz Avrupa’sının, bugünlerde yüzleşmesi gereken en önemli fay hattı olarak göçmenliğe bakışını bu ekseninde düşünmek gerekir. Göçmen-karşıtlığının İslamofobi ve ırkçılıkla iç içe geçen yapısı Avrupa’nın aşamayacağı, belki de yapısal olarak aşmaktan geri durduğu bir gerçek olarak varlığını koruyor. Diğer taraftan ötekiyle yüzleşmek, hoşgörü, inanç özgürlüğü, kimliklerin tehdit altına alınmaması, farklı dillerin yaşam bulması, ifade özgürlüğüne saygı, toplumsal cinsiyet eşitliği ve inkâr gerektirmeyen bir toplumsal birliktelik geleceğin tasarlanmasında insanlığın refahı için önemli konular olmayı sürdürüyor. Bunlar, toplumların barış dolu geleceği adına her iki yazarın dile getirdiği ve savunduğu değerleri oluşturmaktadırlar. Eşitsizliklere karşı dayanışmayı çoğaltan evrensel yurttaşlık felsefesiyle bir toplumun inşasının Maalouf ile Bauman’ın ortaya koydukları ve savundukları insancıl değerlere sahip çıkmaktan geçtiğini söylemek mümkündür.

⁷²Bauman, 2011, s. 111.

Kaynakça

- Aytaç, Ö. (2018). Kentleşme ve Normatif Çöküş: Enformelleşme ve İlegaliteye Kayışın Toplumsal Temeli. *Birey ve Toplum*, 8, 15, 5-29. <https://dergipark.org.tr/pub/birtop/issue/39520/435860>.
- Bauman, Z. (1996). *Yasa Koyucular ile Yorumcular*. Kemal Atakay (Çev.). İstanbul: Metis.
- Bauman, Z. (2000a). *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. İsmail Türkmen (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2000b). *Siyaset Arayışı*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: Metis.
- Bauman, Z. (2001). *Parçalanmış Hayat: Postmodern Ahlak Denemeleri*. İsmail Türkmen (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2010). *Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var mı? Funda Çoban, İnci Katırcı (Çev.)*. Ankara: De Ki.
- Bauman, Z. (2011). *Postmodern Etik*. Alev Türker (Çev.). (2.Baskı). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2012). *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. Nurgül Demirdöven (Çev.). (2.Baskı). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2013). *Yaşam Sanatı*. Akın Sarı (Çev.). İstanbul: Versus.
- Bauman, Z. (2014a). *Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup*. Pelin Siral (Çev.). (2.Baskı) İstanbul: Habitus.
- Bauman, Z. (2014b). *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*. Abdullah Yılmaz (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2015a). *Sosyolojik Düşünmek*. Abdullah Yılmaz (Çev.). (12.Baskı). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2015b). *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır? Hakan Keser (Çev.)*. (2.Baskı). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman Z. ve Lyon, D. (2016). *Akışkan Gözetim*. Elçin Yılmaz (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2016). *Modernite ve Holokaust*. Süha Sertabiboğlu (Çev.). İstanbul: Alfa.
- Bauman, Z. (2017). *Akışkan Aşk: İnsan İlişkilerinin Dayanıksızlığı*. Işık Ergüden (Çev.). (2.Baskı). İstanbul: Alfa.
- Bauman, Z. ve Bordoni, C. (2018). *Kriz Hâli ve Devlet*. Yavuz Alogan (Çev.) İstanbul: İthaki.
- Bauman, Z. (2018a). *İskarta Hayatlar: Modernite ve Safraları*. Osman Yener (Çev.). İstanbul: Can Sanat.
- Bauman, Z. (2018b). *Avrupa: Bitmemiş Bir Macera*. Akın Emre Pilgir (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2018c). *Kapımızdaki Yabancılar*. Emre Barca (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2020). *Akışkan Korku*. Cumhur Atay (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Canatan, K. (2008). *Hollanda Toplumunda Yabancı Karşıtı Tutumların Analizi*. *Turkish Studies*, 3, 7, 220-240. doi:10.7827/TurkishStudies.498.
- Ertoyl, M. ve Yalçın, H. (2017). *Bauman'ın Sosyolojisi ve (Sosyal) Bilime Bıraktığı Miras*. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 42, 183-198. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/33853/334843>
- Husserl, E. (1994). *Avrupa İnsanlığının Krizi ve Felsefe*. Önay Sözer, Ayça Sabuncuoğlu (Çev.) İstanbul: Afa.
- Kiraz, S. (2011). *Yabancılaşmanın Kökeni Üzerine*. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 147-169.
- Kundakçı, F. S. (2013). *Heteroseksizm ve Ötekileştirme Eleştirisi*. *Liberal Düşünce Dergisi*, 71, 65-79. <https://dergipark.org.tr/pub/liberal/issue/48163/609371>
- Maalouf, A. (2004). *Yolların Başlangıcı*. Samih Rifat, Aykut Derman (Çev.). İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2016). *Doğu'dan Uzakta*. Ali Berktay (Çev.) İstanbul: YKY.

- Maalouf, A. (2017a). *Çivisi Çıkmış Dünya: Uygarlıklarımız Tükendiğinde*. Orçun Türkay (Çev.). (20.Baskı). İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2017b). Fransız Akademisi'ne Kabul Konuşması ve Jean-Christophe Rufin'in Yanıtı. Orçun Türkay (Çev.). İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2019). *Uygarlıkların Batışı*. A. Berktaş (Çev.). İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2021a). *Ölümçül Kimlikler*. Aysel Bora (Çev.). (53.Baskı) İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2021b). *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*. Ali Berktaş (Çev.) (24.Baskı). İstanbul: YKY.
- Mucchielli, A. (1986). *L'identité*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Özensel, E. (2020). Farklılıkların Bir Arada Yaşamada Bir Sorun Alanı Olarak Ötekinin Ötekileştirilmesi. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 43, 369-378. doi: 10.21497/sefad.756095
- Park, R. E. (2015). *Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*. Pınar Karababa Kayalığı (Çev.) İstanbul: Heretik.
- Sennett, R. (2014). *Yabancı. Sürgün Üzerine İki Deneme*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: Metis.
- Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve Kültür*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: Metis.
- Smith, A. D. (1994). *Milli Kimlik*. Bahadır Sina Şener (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Tekin, F. (2020). Modern Etik Karşısı Bir Düşünür Olarak Zygmunt Bauman ve Postmodern Etik Anlayışı. Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, 6, 13, 39-74. doi: 10.25306/skad.802615
- Ural, Ş. (2020). Dil ve Sistem Açısından Aidiyet ve Kültür. Felsefe Dünyası, 72, 38-57. <https://dergipark.org.tr/pub/felsefedunyasi/issue/58346/803979>
- Yücel, G. (2020). Doğu ve Batıya Dair Bir Derkenar: Zeus'un İki Yüzü ve Maalouf'un "Uygarlıkların Batışı" Kitabı (kitap incelemesi). Türk Siyaset Bilimi Dergisi, 3, 1, 131-137.